

УДК 81:159.9:316:821.161.2(091)”15/16”Смотрицький

Брацкі А.,
Гданський університет

“ТРЕНОС” МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО: СУСПІЛЬНИЙ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

В основу статті покладений аналіз відомого твору Мелетія Смотрицького. На вибраних фрагментах тексту, які відповідають за композиційну та змістову єдність трактату, досліджується авторський задум на рівні суспільної та психологічної взаємодії надавача і одержувача комунікату. У роботі використовуються тези з відомих критичних джерел, що порушують цю проблематику.

Ключові слова: “Тренос”, Мелетій Смотрицький, лінгвосоціокультурний аналіз.

В основу статті положен аналіз известного произведения Мелетия Смотрицкого. На избранных фрагментах текста, которые отвечают за композиционное и содержательное единство трактата, исследуется авторский замысел на уровне общественного и психологического взаимодействия отправителя и получателя коммуниката. В работе используются тезисы из известных критических источников, затрагивающих эту проблематику.

Ключевые слова: “Тренос”, Мелетий Смотрицкий, лингвосоциокультурный анализ.

This article based on the analysis of Meletij Smotrytsky's famous work. The highlighted text fragments in charge and compositional unity of the treatise, the author's intent to investigate the level of social and psychological interaction between provider and recipient this message. The paper used in abstract known critical sources that violate this problem.

Key words: “Trenos”, Meletij Smotrytsky, linguistic, sociological and cultural analysis.

В історії кожного народу чи нації трапляються події, які можна визнати знаковими, оскільки вони визначають долю цієї нації на довгі роки. В європейській культурі дуже часто такі події описуються, супроводжуються створенням окремих творів або навіть виникають унаслідок появи цих творів. Серед безлічі прикладів достатньо, на нашу думку, згадати “Іліаду” і “Одіссею” Гомера, “Про обертання небесних сфер” Миколи Коперника чи “Походження видів” Чарльза Дарвіна. Перший твір детально описав доісторичну троянську війну; появі другого передували довголітні дослідження, і, хоча твердження Коперника початково були сприйняті як блюзнірство, вони докорінно змінили людське уявлення про Всесвіт; третя праця, надрукована через рік після репрезентації

спільної роботи з Альфредом Расселом Волессом і майже наввипередки з самостійними науковими спостереженнями цього молодшого колеги Дарвіна, стала однією з найважливіших книжок в історії науки, адже її виникнення змінило спосіб розуміння навколишнього світу, в якому панував природний відбір.

В історії слов'янського світу також існують тексти, тісно пов'язані або ж покликані до життя окремими подіями, чи навіть такі, що призводять до певних подій. Взяти хоча б Фрейзінгенські уривки поруч із Київськими листками, “Слово про Ігорів похід” чи “De orthographia Bohemia” (1410) Яна Гуса. До переліку таких писемних знакових пам'яток необхідно також зарахувати “Тренос” Мелетія Смотрицького (1610 р.) з огляду не лише на вельми вдалу теологічно-філософську полеміку з католицькою доктриною віри, але також на те, що він є документом-хронікою своїх часів, який містить глибинні риси стану тогочасної свідомості у широкому розумінні цього поняття.

Ця стаття присвячена аналізу таких рис авторської і суспільної свідомості на рівні тексту богословсько-політичного твору, що виник на ранньому етапі українського бароко в дуже неспокійні часи війни Речі Посполитої з Російською державою, зростаючих ознак курсу королівської влади на відхід від багатокультурної і багатоконфесійної моделі країни та поступове насаджування католицизму у східній частині підлеглих земель, де історично панувала православна церква.

Існує чимала критична література, пов'язана з цим твором; можна навіть сказати, що її перші зразки виникли паралельно з появою “Треносу” у вигляді запеклої полеміки єзуїта Петра Скарги з його автором [14]. Однак треба підкреслити, що праця Смотрицького та його особа не залишали осторонь як опонентів, так і прихильників православ'я, яскравим прикладом чого є публікація Степана Голубева, де він виразно дає зрозуміти, що православного Смотрицького зіпсувала освіта у навчальних закладах, підлеглих іншим конфесіям, та факт, що він “схилився до цього достатньо розповсюдженого у той час (переважно між південно-руською аристократією, що понад усе піклувалася про земні блага) міркування, згідно з яким не приділялася особлива увага відмінностям між східною та західною церквами” [2, 97]. Акцент на “іншоconfесійну” освіту веде до парадоксу і звинувачення у тому, що Смотрицький – автор “Треносу” – був наче “недоправославний”, а поглиблює цей парадокс згадка про схильність Смотрицького до хтивості. У цьому контексті натяк на зіпсованість та специфічну меркантильність саме “південно-руської аристократії” становитиме окремих фрагмент аналізу в цій статті.

Варто звернути увагу на те, що якоюсь мірою виправдана критика професора Київської духовної академії С. Голубева дивним чином вкралася також до раніших суто наукових літературних аналізів Миколи Грушевського

й Івана Франка [3, с. 7]. Автор “Історії української літератури” засудив Смотрицького за невдале використання релігійної риторики й однобічне змалювання занепаду православ’я на українських землях у політичному контексті. Натомість І. Франко вважав непотрібною полеміку з поляками польською мовою у “Треносі” та створення граматики церковнослов’янської мови у “Синтагмі”, адже свій талант Смотрицький міг проявити на ґрунті опису та вжитку живої мови свого народу, необов’язково у релігійних роздумах. Зрештою, на цей аспект звернули увагу й сучасні дослідники – Катерина Прокошина і Василь Німчук [5, с. 6].

Лише у 90-х роках минулого століття виникає новий підхід до спадщини Смотрицького, який популяризує американський вчений Давид Фрік [10]; він здійснив спробу висвітлити Смотрицького насамперед як українського письменника, що потрапив у пастку власної містифікації. Завдяки такому підходу зовсім інакше звучать найновіші праці українських учених, зокрема Сергія Баби́ча [1, с. 8], Клари Гудзик [4], Володимира Мокрого [12] чи Ростислава Радишевського [13]. Усі вони вбачають в особі Смотрицького насамперед талановитого українського письменника, представника раннього українського бароко, який зумів у своїй творчості здійснити синтез візантійсько-української та латинсько-польської культур, що не заважало йому бути амбасадором “примирення Русі з Руссю” – візіонером, який понад усе прагнув бачити своїх побратимів об’єднаними. Неабияку роль надає Смотрицькому сучасна історіографія, оскільки вона чітко діагностує хибність розподілу публікацій цього автора за ознакою їхньої про- або антиправославної полемічності, що досить виразно представляє, зокрема, наукова праця Тереси Хинчевської-Геннелъ [9].

Важливо наголосити, що до появи цих праць постать творця-письменника зазвичай змалювали як неоднозначну, незрозумілу і, що особливо важливо, показували через призму належності до тієї чи іншої конфесії. Це викликає, як слушно зауважив С. Баби́ч, ефект “читачевої ідіосинкразії”. Дослідник пояснює, що цей ефект “притаманний як опонентам Смотрицького (католикам і унітам), так і його непостійним прихильникам (православним). Хвороблива реакція на явища, на яких автор не акцентує особливої уваги, опановує читацькою свідомістю, визначаючи характер рецепції твору. Причини цієї *ідіосинкразії* [курсив автора – А.Б.] лежать у площині суспільно-релігійних догм та в культурі читача. Тому проблема рецепції творчості Смотрицького – це проблема неадекватності реагування на його твори” [1, с. 33].

Враховуючи, що все ж у кожному аналізі твору є місце на оцінку духовного змісту тексту, складно не погодитися з твердженням першості об’єктивізму над суб’єктивною думкою авторів критичної літератури. Унаслідок названої С. Баби́чем “читачевої ідіосинкразії” (все ж таки на-

бутої, а не вродженої відрази або антипатії, бо складно народитися зі своєрідною алергією на твори конкретного письменника), замість дослідження глибинного змісту “Треносу” (та багатьох інших творів Смотрицького) вишукували ознаки прихильності автора до тієї чи іншої конфесії. Це простежується практично у кожній критичній праці.

Більш складною здається критика Смотрицького як представника конкретних верств певного народу. Скарга не впізнає в авторі “Треносу” Смотрицького і схиляється до думки, що цей текст є провокацією якогоś протестанта [14, с. 98], а майже три століття пізніше Голубєв закидає Смотрицькому малу вірогідність справжності його переконань, викладених у згаданому тексті, за ознакою його південно-руського дворянського походження [2, с. 97]. Хоча ці слова критики пишуть відомі представники східної і західної церков і хоча вони видаються полярними, без сумніву, можна ствердити, що хід думок у Голубєва і Скарги викликаний ідентичним відчуттям – для обох автор “Треносу” не сприймається як “свій”: ані як православний підданий царя, ані як польськомовний громадянин Речі Посполитої.

Обидва опоненти зауважують вплив протестантизму на хід думок у “Треносі” і обидва вбачають у цьому загрозу для державності – єзуїт для польської держави XVII століття, яка, на його думку, мала триматися католицизму, а професор богословських наук наприкінці XIX століття – для царсько-папської православної Російської імперії. Якщо відкинути сферу конфесійних переконань, обидва критики засуджували Смотрицького за те саме, тобто за небуття достатньо пропольським (прокоролівським) або проруським (процарським), інакше кажучи, за його “чужість”. Більш гострим є діагноз “чужості” в устах Голубєва, для якого “чужою” була згадана природа південно-руської аристократії, з якої походив Смотрицький.

Отже, справжньою причиною негативної полеміки з автором “Треносу”, поруч з природою релігійних міркувань, була його дивна невідзначеність у московському чи варшавському напрямку. Це відчуття поглиблювало читання тексту “Треносу”, написаного польською мовою з використанням кількох сотень іншомовних джерел, який досить вправно вказував на недоліки католицької доктрини (її поширював тодішній польський король Зигмунт III Ваза), але водночас не проявляв ознак промосковської ейфорії (від 1589 року Москва стала патріархатом, який отримав владу над православними єпископами земель Речі Посполитої). Думки Теофіла Ортолога, під ім'ям якого приховувався Смотрицький, кружляли у зовсім іншому вимірі.

Уже на початку твору в тексті присвяти князю Михайлу Корибуту Вишневецькому Смотрицький посилається на тезу Василя Великого, яка певною мірою підтверджує легітимність створення тексту, що слугува-

тиме поясненню канонів християнської віри і застерігатиме людей від помилок і ересі: “Писання, богонатхненне, нехай буде нашим суддею і хто проголошує вчення згідно зі Словом Божим, того слова повинні бути визнані істинними”¹ [15, с. 23]. У цих словах не йдеться про те, що тільки певна конфесія має виключне право на правильне трактування християнських основ віри, тож сенс думки Смотрицького, що базувалася на тезі отця церкви, можна розуміти двояко: виключно справедливим є те, що сказано у “Треносі” на підтримку православ’я, або ж представник кожної конфесії, коли не відступає від Божого Слова, говорить істину. Це друге ймовірне трактування слів Василя Великого мало зачепити і православних, і католиків, особливо на тлі політично-релігійного конфлікту між Москвою і Варшавою. Виходить, що Смотрицький певним чином висміює обидві сторони, наголошуючи не на вправності у риторичних прийомах, а на послідовності вченню Христа як справжнього шляху до правди.

У такому контексті зовсім інакше звучить формула присвяти, написана Смотрицьким для його покровителя – князя Михайла Корибута Вишневецького, якого автор називає “справжнім і вірним святої Східної Церкви сином” [15, с. 23]. Присвята і визначення правдивості у дотриманні правил віри стосується не королівської і не царської, а княжої місцевої величі. Таким чином Смотрицький однозначно дає зрозуміти, що істиною для народу буде добрий приклад віри та поведінки чільного представника “своєї” влади – вірного королю, але й вірного православ’ю згідно з євангельською сентенцією: “Богу те, що божественне, а царю те, що царське”.

Так конструйована модель поведінки у макростосунках між царською, королівською і княжою владою зовсім не означає, що Смотрицький або читачі “Треносу” мали б полонізуватися. Тут радше переносилася вага дискусії з запитання “яку владу визнати своєю?” на запитання “як справедливо поєднати вірність споконвічному віросповіданню з існуванням у межах певної держави?”. Саме так треба розуміти вибір мови твору – польської, хоча сам автор пише про це в дещо інший спосіб.

Він пояснює вибір мови дискурсу дипломатично, стверджуючи: “Цю книжку, яку найменший і недостойний слуга Божої Церкви, людям задля легшого розуміння, на польську мову переклавши”, а після цього продовжує аналізовану вже присвяту: “Замислив посвятити Вашій Княжій Милості як справжньому вірному святої Східної Церкви синові”, – додаючи ось такі важливі для нас слова: “І не меншій у ці гіркі часи її опори приписати, і під заступництвом чесного імені Вашої Княжої Милості на світло випустити, яку Ваша Княжа Милість, мій Милостивий Пан, коли ласкаво (про що покійно прошу й у чому анітрохи не сумніваюся) відразу

¹ Це і наступні цитування “Треносу” взято з перекладу твору, здійсненому за редакцією Р. Радишевського, що перебуває нині у друці.

приймавши її й уважно прочитавши захоче, сподіваюсь, що незвичайну користь і втіху звідси винесе та за несення не менших тягарів цієї заслуженої матерії своєї ще охочіше і гарячіше (і з безсмертною своєю славою і цілковитою надією на вічну відплату) взятися забажає” [15, 23]. Саме тут можна побачити істоту справи – несприйняття Смотрицького обома політичними силами при широкій популярності “Треносу” серед народу – адже він пропонував альтернативне рішення проблеми віросповідання, яке мало залишитися вірою предків рідної землі.

Звернення до читача, яке попереджає десять розділів, також не вказує, що книжка зорієнтована лише на православного або руського читача. Однак уже в другому абзаці Смотрицький укажує на винятковість самої Східної Церкви, а також на її поточний стан; тут додатково з’являється уточнене визначення групи людей, до яких скероване звернення у вигляді книжки, – це “Церкви Христової сини”, що не мають “очей розуму засліплених” [15, с. 27]. Це додатково слугуватиме поясненням вибору мови твору – слуга Божої Церкви писав до усіх людей і тому зробив це загальновідомою (державною) мовою. Здається, тут якраз помиляються критики Смотрицького, називаючи помилкою або навіть боягузством видання книжки польською – вона не стала б настільки популярною і не вплинула б на суспільство так глибоко, якби не вийшла у світ мовою того народу, котрий у той час закидав русинам низький рівень їхньої освіти й несаможиттєвості наукових думок без підтримки латинських шкіл. Теофіл Ортолог здійснив подвійний доказ солідності рівня української богословсько-наукової думки, пишучи на захист Східної Церкви мовою опонентів, що відібрало їм можливість перекручувати слова чи довільно пояснювати зміст твору.

Таким чином, “Тренос” у суспільному вимірі – це добре прихований і одночасно всім зрозумілий маніфест окремішності руського/українського народу та визнання його права на становлення свого віросповідання під головуванням місцевої, “своєї” влади. У переході на католицтво Смотрицький не вбачає релігійного прагнення здобуття звань і нагород, які у першому розділі називає “марнославною блискучого скла”, отриманим замість подарованих Всевишнім “щедрих дарів, дорогих клейнодів, незліченних благ” [15, с. 29]; у третьому розділі, описуючи римську курію, називає її досадно “пурпуровою розпусницею” з “розпусним блиском і маскарадним вбранням” [15, с. 187]. Поміляється, однак, той, хто думає, що Смотрицький скептично описує лише закордонне життя серед католиків (яких називає василісками). У восьмому розділі, аналізуючи відмінності у відправленні Святої Тайни порівняно з простими вірянами, він чітко вказує, що і східний закордон, і північна частина Речі Посполитої не є казковими місцями, пишучи: “А де вина немає, то потрібно з інших країн його завезти (адже і в Литві воно не плодоносить), як це робить Мо-

сква в Астрахані та Казані, де вони самі через нестатки мало хліба їдять і, здебільшого, самою лише рибою харчуються” [15, с. 443]. Таким чином Смотрицький наголошує на потребі залишитися релігійно і фізично у країні прашурів як на Божому наказі, тобто частину Божого плану становить окремішність і самодостатність руської/української землі.

Іншим важливим елементом суспільного виміру “Треносу” є дуже чітке пояснення відсутності протистоянь у багатоконфесійній країні дозволом на вільну релігійну практику громадян та силою королівської влади. Водночас він досить виразно наголошує на окремішності русинів і пояснює роль православ’я як гармонійного доповнення місцевої культури і традиції, а це, на його думку, не суперечить існуванню цього простору в складі Речі Посполитої, що добре змальовують слова з “Передмови до читача”: “Яка ж бо релігія так часто-густо ці апостольські слова виконувала, як свята Східна Церква, де жодне богослужіння, жодний чини церковного обряд ні почнеться, ні закінчиться без звернення з проханням до Бога всемогутнього за міцне здоров’я та щасливе (з перемогою над недругами) збільшення панування милостивого короля” [15, с. 39-41].

Розмір і форма наукової статті не може, на жаль, дати можливість вичерпно відповісти на таке складне питання, як психологічний і суспільний вимір знакової публікації раннього українського бароко. Критична література, як показала ця робота, не приділила належної уваги зазначеному аспекту, що робить далішні пошуки і актуальними, й обов’язковими. Продовження досліджень у цьому руслі повинно бути зорієнтованим на виявлення і опис стратегії побудови барокового концепту, завдяки якому автор зміг отримати ефект суспільно-політичного маніфесту під час обговорення суто релігійних питань.

Література:

1. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького в контексті раннього українського бароко. – Львів : “СВІЧАДО”, 2009.
2. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) в 2 т. – Т. 1. – Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн., Т. 5. Кн. 2, Упоряд. О. В. Дідух; Приміт. С. К. Росовецького. – Київ : “Наукова думка”, 1995.
4. Гудзик К. П. Мелетій Смотрицький – публіцист, вчений і патріот. // “День”. – № 23, п’ятниця 7 лютого 2003, серія: Україна Incognita. – С. 3-4.
5. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства // Смотрицький М. Граматика слов’янська (1619), ред. В. Німчук, – Київ: “Наукова думка”, 1975.
6. Прокошина Е. С. Мелетий Смотрицкий. – Минск: “Наука и техника”, 1966.

7. Франко І. Я. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. // Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – Т. 40. Літературно-критичні праці. – Київ : “Наукова думка”, 1983. – с. 7-370.
8. Babcicz S. Twórczość Melecjusza Smotryckiego w kontekście wczesnego baroku ukraińskiego // “Terminus”. – Nr 2. – 2004. – S. 13-14.
9. Chynczewska-Hennel T. Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii // “Białoruskie Zeszyty Historyczne”. –Nr 6. – 1996. – S. 31-40.
10. Frick D. A. Meletij Smotryc’kyj. Cambridge. Massachusetts: Harvard University Press, 1995.
11. Linde S. B. Słownik języka polskiego. – T. 1-4. – Warszawa, 1807-1814, Drukarnia ks. Pijarów.
12. Mokry W. Unia w procesie syntezy kultury bizantyńsko-ukraińskiej i łacińsko-polskiej // “Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”. – T. V-VI. – 1997. – S. 69-76.
13. Radyszewskyj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. cz. 1. – Monografia, Prace Komisji Historycznoliterackiej, nr 48. – Kraków: PAN, 1996.
14. Skarga P. Na treny i Lament Teofila Ortologa. – Kraków, 1610.
15. Smotrycki M. Trenos to jest lament Jedynej św. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwi z objaśnieniem dogmatów wiary. – Wilno, 1610.